

1.5. Ноосферна теорія і дослідження розвитку цивілізації

Змінити свідомість людей та змістити пріоритети розвитку сучасної цивілізації від економічних до загальнолюдських цінностей дозволяє теорія ноосферного розвитку. Дослідники, які працюють у цьому напрямі, розглядають сучасну епоху як етап переходу до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, у якій все більшу роль відіграє виробництво інформації, знань і гармонізація на цій основі взаємовідносин людини і природи.

Передумови для формування ноосферного підходу до розвитку людського суспільства склались протягом кількох попередніх століть. Перші спроби наукового опису і обґрунтування процесу розвитку взаємовідносин між природою і людиною варто віднести ще до епохи античності (Анаксимандр, Емпедокл, Лукрецій та ін.), хоча вони і відрізнялись умоглядністю. Однак справжній «прорив» у вивченні цього питання стався в другій половині XIX – поч. XX ст., коли видатні археологічні відкриття Г. Шаафгаузена, Л. Ларте, Е. Дюбуа, Р. Дарта, Дж. Е. Льюїса та ін. дозволили істотно розширити й уточнити наукові уявлення про походження і розвиток людського роду, а накопичення емпіричного матеріалу заклало основи

еволюційної (Т. Гекслі, Ч. Дарвін, Е. Геккель і ін.) та історико-культурної (Л. Морган, Е. Б. Тайлор, Дж. Дж. Фрезер, Л. Леві-Брюль та ін.) антропології.

Ще наприкінці XVI ст. Ф. Бекон звернув увагу на особливу роль, яку покликане відігравати наукове знання в розвитку взаємовідносин суспільства і природи. Він вважав, що знання законів природи дозволить людям задовольнити свої нагальні потреби та інтереси. На думку вченого, збільшення могутності людини є неможливим без підпорядкування цим природним законам. Пізнаючи їх, наука повинна допомогти людині рухатися до поставлених цілей найкоротшим шляхом, обходячи перешкоди, уникаючи помилок, багато з яких можуть поставити під загрозу саме існування людського роду. Ці уявлення були конкретизовані і розвинені в теорії ноосфери, яка була розроблена і отримала широке визнання у другій половині XX ст.

Термін «ноосфера» вперше був уведений в науковий обіг у 1927 р. французьким вченим Є. Леруа, який трактував її як «мислячу» оболонку, що формується людською свідомістю. Найбільш повне втілення його теорія знайшла в розробках П. Тейяр де Шардена, який був переконаний, що глобальна мережа знань, досліджень і почуття взаємозалежності людей утворюють ноосферу. Він вважав, що спочатку ноосфера формується як тонкий, відокремлений від усіх земних оболонок шар мислячої матерії («покрив свідомості»). Еволюційний процес він графічно зображував як «конус – простір – час», в основі якого лежить множинність і хаос, а на вершині знаходиться точка їх об'єднання в єдине ціле – «точка Омега». Результати своїх досліджень вчений узагальнив у роботі «Феномен людини», що була опублікована в 1956 р. вже після смерті автора.

Проте, наукове обґрунтування ноосферного розвитку пов'язане, в першу чергу, з ім'ям В. Вернадського. Положення ноосферної теорії викладені в його статтях «Про науковий світогляд» (1902 р.), «Кілька слів про ноосферу» (1943 р.) та у незавершеному рукописі 1930-х рр. «Наукова

думка як планетарне явище» (вперше опублікована помертню лише в 1977 р.). На відміну від П. Тейяр де Шардена, В. Вернадський висунув більш матеріалістичну концепцію ноосфери, існування якої розглядав як закономірний процес еволюції біосфери. Ще у 1920-х рр. вчений почав розробляти теорію про біосферу як єдину систему Землі, де весь основний хід геохімічних та енергетичних перетворень визначається діяльністю живих істот. Теоретичні напрацювання попередніх століть розглядали більшість процесів, що змінювали в ході геологічного часу вид нашої планети, як чисто фізичні, хімічні або фізико-хімічні явища. На думку науковця, єдиним правильним підходом до біосфери є її розгляд як цілісної глобальної екологічної системи. Еволюція біосфери відбувається у результаті техногенної діяльності людини; вона стає, за визначенням вченого, ноосферою – «сферою розуму», яка охопить більшу частину Землі – від глибоких її надр до найвищих шарів атмосфери. Хоча В. Вернадський не використовує у своїх наукових працях термін «цивілізація», концепцію ноосферного розвитку доречно розглядати як спробу виявити детермінуючі фактори розвитку людського суспільства, зокрема сучасної цивілізації.

Очевидно, що запропонований В. Вернадським підхід до розвитку соціуму відрізняється від формаційного підходу, який вважає детермінуючими у розвитку цивілізацій соціально-економічні чинники. Однак, він не вкладається й у рамки цивілізаційного підходу, прихильники якого пов'язують виникнення і розвиток цивілізацій з релігійним (А. Тойнбі, А. Вебер), культурним (С. Хантінгтон, Ф. Бродель) або іншими нематеріальними чинниками, серед яких відсутній екологічний. На відміну від них, В. Вернадський покладає в основу розвитку цивілізації (зокрема її ноосферного етапу) перетворюючий вплив на нашу планету такої форми життя людини, як розумна діяльність. «В останні тисячоліття спостерігається інтенсивне зростання впливу однієї видової живої речовини – цивілізованого людства – на зміну біосфери. Під впливом наукової думки і людської праці

біосфера переходить в новий стан – в ноосферу», писав він⁷⁶. «Історичний процес на наших очах корінним чином змінюється. Вперше в історії людства інтереси народних мас – всіх і кожного – і вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Це новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, і є «ноосфера»⁷⁷.

У певному сенсі вчення В. Вернадського опонує і до ідеї антропоцентризму, що лежить в основі глобально-технократичного підходу до періодизації історії людського суспільства. Ідеологія технократичного мислення (Д. Тофлер) спирається на абсолютизацію ролі техніки і технологій в житті сучасної цивілізації і недооцінку природної регуляції й еволюції, що є детермінуючим фактором розвитку системи «соціум-природа», а також на зростаючий вплив людини на довкілля, який на початку ХХІ ст. починає формувати розвиток економіки, технологій і призводить до поступової дематеріалізації та гуманізації діяльності. Беручи до уваги всесвітній характер ноосфери, ми вважаємо, що при розробці своєї теорії В. Вернадський використав глобальний підхід, який характеризує цивілізацію як етап лінійно-прогресивного розвитку людства, що становить єдине ціле. Учений не «локалізує» розвиток цивілізації за географічними, історичними, етнічними, культурними чи релігійними ознаками; у всіх народів він відбувається за єдиним (ноосферним) зразком, що певним чином його універсуалізує. Доцільність запропонованого автором підходу до періодизації розвитку людського суспільства підтверджується реаліями

⁷⁶ Вернадський В. І. Хімічна будова біосфери Землі та її оточення. К. : Нац. акад. наук України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Ін-т заг. і неорган. хімії ім. В. І. Вернадського, 2012. С. 98.

⁷⁷ Вернадський В. І. Про науковий світогляд / Пер. з рос. М. Кратка. К. : НАН України, Центр гуманіт. освіти, 1996. С. 19.

останньої третини ХХ – поч. ХХІ ст., зокрема загостренням екологічних проблем, що робить неминучим пошук державами консенсусу в їх подоланні.

Головною перепорою на шляху ноосферного розвитку є «ноосферний конфлікт», який Г. С. Смирнов розглядає як протиріччя між матеріальною (економічною) і духовною (інтелектуальною) складовими всесвітньо-історичного процесу, що проявляються на рівнях «природа і суспільство», «біосфера і цивілізація», «людина і Всесвіт»⁷⁸. Фактично воно є протиріччям між свідомістю людини і її проявом у вигляді культури і цивілізації, між рівнем свідомості, який необхідно досягти, і тим, який на даний час вже досягнуто. Відповідно становлення ноосферного суспільства та ноосферної свідомості людства буде відбуватися у процесі вирішення вказаного протиріччя.

Вивчаючи наукову і філософську спадщину В. Вернадського, М. М. Мойсеев й І. Т. Фролов зробили висновок, що квінтесенцією його вчення про біосферу і ноосферу є положення про гармонійний розвиток суспільства і управління організованістю біосфери⁷⁹. В. П. Казначеев⁸⁰ додав до цих тверджень положення про автотрофність людства. Ці закони унаочнені в низці тенденцій ноосферного розвитку. Першу автор вбачає у встановленні колективного розуму людства, який забезпечить формування загальнолюдського світогляду і сприятиме розвитку світової економіки на основі дотримання екологічного та морального імперативів. Друга тенденція пов'язана зі зростаючою автотрофністю людства. Соціальна автотрофність ґрунтується на освоєнні земної кори та навколоземного космічного простору, біосферних джерел енергії (сонячної, атомної, термоядерної тощо), розширення використання яких дозволяє зменшити тиск цивілізації на біосферу і вирішити глобальні екологічні проблеми. Третя тенденція полягає

⁷⁸ Смирнов Г. С. Ноосферное сознание и ноосферная реальность: Философские проблемы ноосферного универсума Иваново : Ивановский государственный университет, 1998. С. 215.

⁷⁹ Мойсеев Н. Н. Расставание с простотой. М. : Аграф, 1998. С. 39.

⁸⁰ Казначеев В. П. Учение В. И. Вернадского о биосфере и ноосфере. Новосибирск : Наука, 1989. С. 139.

у становленні ноосферної людини, адже саме на неї покладається завдання вирішити основне протиріччя ноосферного розвитку і визначити вектор розвитку цивілізації⁸¹. Як зазначав В. Вернадський, «біосфера перейде так чи інакше, рано чи пізно в ноосферу... На певному етапі розвитку людина вимушена буде взяти на себе відповідальність за подальшу еволюцію планети, інакше у неї не буде майбутнього»⁸².

Еволюція цивілізації – від зародження до розпаду, відповідно до теорії А. Тойнбі, визначається законом «Виклик – Відгук», згідно з яким прогрес чи регрес цивілізації пов'язаний з адекватністю Відгуку регіонального соціуму на Виклик історичної ситуації. Якщо скористатися цим концептуальним підходом до аналізу теорії ноосферного розвитку, то можна дійти висновку про зростаючу роль виклику глобальної екологічної катастрофи, відповіддю на який має стати зростання ноосферної свідомості та ноосферного інтелекту. В. Вернадський вважав їх засадничими моментами майбутнього цивілізації. «У геологічній історії біосфери перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не буде вживати свій розум і свою працю на самознищення», – писав науковець⁸³. Учений виділив культурну біогеохімічну енергію як джерело розвитку людської свідомості та суспільства, перетворення біосфери в ноосферу.

Аналіз існуючих на даний час напрацювань з теорії ноосфери дозволяє зробити висновок, що одне з головних місць в ньому посідає питання ноосферної свідомості. У сучасному науковому дискурсі йому приділена велика увага. Зокрема, М. М. Мойсєєв вказує, що перехід до ноосфери вимагає появи нової якості людини, що спонукало його розробити нові принципи антропогенезу. Він уважав, що для побудови раціонального

⁸¹ Жульков М. В. Ноосферное развитие человечества. Социально-философский анализ. Saarbrücken : LAP Lambert Academic Publishing GmbH&Co. KG, 2012. С. 129.

⁸² Вернадский В. И. Автоτροφность человечества / Владимир Вернадский. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. М. : Современник, 1993. С. 284-285.

⁸³ Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. М. : Наука, 1991. С. 239.

суспільства необхідно розкрити потенціал особистості, створити умови для її творчого і вільного розвитку та соціальної захищеності⁸⁴.

Г. С. Смирнов дотримується думки, що ноосферна свідомість – «це справжня єдність екологічної глобальної загальнолюдської культурної свідомості цивілізованого людства»⁸⁵. Вона формується як «оптимізація та гармонізація рівнів природного і соціального, природного і штучного, біосферного і техносферного, духовного і матеріального»⁸⁶ та є глобальною планетарною свідомістю, яка об'єднує людей незалежно від їх національних, класових, економічних або культурних відмінностей. Дослідник зазначає, що глобалізація свідомості на сьогоднішній момент є домінантою інтенсивного розвитку ноосферної свідомості. Глобальна ноосферна свідомість є і загальнолюдською свідомістю, вона є «формою ненасильницького, толерантного, консенсусного, конвергентного утвердження злагоди в матеріальному і духовному бутті цивілізації»⁸⁷. Отже, ноосферна свідомість перетворюється на основу формування ноосферної цивілізації.

Водночас свідомість тісно пов'язана з відповідальністю людини. А. Печчеї, засновник Римського клубу, прийшов до висновку, що незважаючи на досягнення науки і техніки, людина не стала мудрішою в оцінці своїх потреб і не змогла правильно пристосуватися до змін, що відбуваються. Тому вона повинна прийняти відповідальність за себе і свій світ, розвинути здатність оцінювати результати своїх дій, але статися це може тільки за рахунок небаченого ще ланцюга подій, які А. Печчеї називає «людською революцією». Автор робить висновок: «Головне – людська особистість, вона важливіше будь-яких справ і будь-яких ідей, бо всі вони без людей зовсім нічого не вартують»⁸⁸.

⁸⁴ Моисеев Н. Н. Человек и Ноосфера. М. : Молодая гвардия, 1990. С. 169-170.

⁸⁵ Див.: Смирнов Г.С. Знач. твір. С. 134.

⁸⁶ Там само. С. 115.

⁸⁷ Там само. С. 131-132.

⁸⁸ Печчеи А. Человеческие качества М. : Прогресс, 1985. С. 84.

Згідно з теорією ноосферного розвитку, засадничу роль у ньому відіграє інформація. Колективний розум є його інформаційною домінантою, необхідною умовою вирішення протиріччя між матеріальним і гуманізаційним. М. М. Мойсеєв розуміє під колективним розумом системну властивість, що виникає при об'єднанні індивідуальних розумів людей⁸⁹. У результаті формується загальне світорозуміння, механізми колективної пам'яті та вироблення колективних рішень⁹⁰. Колективний розум повинен не лише акумулювати мудрість людства, а й створити необхідні потенційні можливості для прийняття рішень. Прообраз загальнолюдського колективного розуму вчений бачив в ООН. Розмірковуючи про інформаційне суспільство, стверджуючи необхідність творення колективного розуму людства, М. М. Мойсеєв підкреслював, що перехід суспільства в стадію ноосфери потребує напруження всіх сил. В епоху ноосфери завдяки розвитку колективного розуму людство стає частиною єдиного планетарного організму, виконуючи роль мозкового центру⁹¹. Аналіз особливостей сучасного світового розвитку розкриває основні перешкоди на шляху становлення колективного розуму, до яких, на наш погляд, можна віднести нерозвиненість ноосферного світогляду, груповий егоїзм, поширення споживацького ставлення до життя.

У цьому контексті суттєво зростає роль науки. В. Вернадський розглядав науку як геологічну й історичну силу, яка змінює біосферу й життя людства, що збільшує її роль у розв'язанні глобальних загальнолюдських проблем і конкретних соціально-економічних завдань. У цьому проявляється турбота не лише про сучасні, а й про прийдешні покоління. Логічним висновком багатьох положень ноосферної концепції є ідея об'єднання зусиль

⁸⁹ Мойсеєв Н. Н. Высокое соприкосновение: Общество, человек и природа в век микроэлектроники, информатики и биотехники // Вопросы философии. 1984. №9. С. 29.

⁹⁰ Див.: Мойсеєв Н. Н. Зазнач. твір. С. 33.

⁹¹ Мойсеєв Н. Н. Универсум. Информация. Общество. М. : Устойчивый мир, 2001. С. 128.

людства заради свідомого регулювання процесу творення ноосфери, а відповідно – і цивілізації.

Хоча В. Вернадський встиг лише в загальних рисах розробити засади концепції ноосферної розвитку, він запропонував новий погляд на розвиток сучасної цивілізації та проблеми, що постають перед людством. Науковий пошук, що здійснюється в цьому напрямі, привів до появи низки концепцій, які розвивають положення теорії ноосфери. Одним із важливих аспектів досліджень є ємність біосфери. Становлення постіндустріального суспільства сприяло розвитку в другій половині ХХ ст. ідеї Т. Мальтуса про негативний вплив неконтрольованого зростання народонаселення на ресурси планети. Російські вчені В. Г. Горшков, В. І. Данілов-Данільян, К. Я. Кондратьєв обґрунтували теорію біотичної регуляції і стабілізації навколишнього середовища, на основі якої розробили критерій екологічної техноємності, що розглядається як межа стійкості біосфери до антропогенних впливів. Причина глобальної екологічної кризи, згідно з цією теорією, полягає у швидкому зростанні народонаселення, яке перевищує «розумні межі». Учені вказали на необхідність зниження антропогенного навантаження на біосферу у десять разів, запропонувавши пропорційно зменшити кількість населення планети⁹².

Співзвучними з цією теорією є і дослідження Римського клубу. У доповіді «Межі зростання», зробленій у 1972 р. під керівництвом Д. Медоуза, зазначено, що якщо існуючі світові тенденції зростання населення, обсягів виробництва, виснаження ресурсів та забруднення довкілля залишаться незмінними, то приблизно в середині ХХІ ст. буде досягнута фізична межа зростання на планеті Земля з подальшим різким та неконтрольованим зменшенням населення та економічним занепадом і деградацією екосистем. Водночас у ній вказано, що зміна свідомості людей, засвоєння системного

⁹² Соколов С. В. Социологи истории. Монография. М. : «Проспект», 2017. С. 317.

мислення сприятиме подоланню негативних тенденцій і переходу до стану економічної, соціальної та екологічної стабільності.

Низка концепцій ноосферного розвитку спрямована на пошук механізмів збалансування і гармонізації розвитку людства. Поєднавши і критично переосмисливши ідеї французьких мислителів і академіка В. Вернадського, М. М. Мойсеев розробив положення стратегії глобального розвитку, розвитку цивілізації, що враховує як природні, так і соціальні чинники, які вплинули на хід коеволуції природи і людини. На відміну від В. Вернадського, вчений мав у своєму розпорядженні більш багатий матеріал для дослідження взаємодії людини і природи, що пов'язано з бурхливим післявоєнним сплеском розвитку науки, техніки і громадських інститутів. Створення ядерної і термоядерної зброї, прогрес у сільському господарстві, медицині, біології, комп'ютерній інженерії, космічній галузі, а також падіння тоталітарних і авторитарних режимів і нові реалії постбіполярного розвитку надали М. М. Мойсееву безцінний емпіричний матеріал, що дозволив розвинути основні положення теорії ноосферного розвитку. Вони можуть бути сформульовані наступним чином:

1. Сучасна людина є активним чинником розвитку природи і, разом з тим, джерелом більшої частини глобальних проблем.

2. Ядром ноосферного розвитку виступає єдина еколого-економічна теорія розвитку, що базується на принципах плюралізму і безпосередньо впливає з принципів універсального еволюціонізму і законів саморозвитку матерії.

3. Екологічна стабільність планети має бути поставлена на вищій щабель у порівнянні з усіма іншими цілями.

4. В основі морального імперативу лежить принцип доброзичливості до людини, повага до особистості і її природних прав, включаючи право на сприятливу екологічну ситуацію.

5. У сучасному світі з'явилися загальнопланетарні цілі, пов'язані з гармонізацією відносин людини і природи, що свідчить про появу спільного ґрунту для діалогу між державами на основі різноманіття наукових підходів.

Ці положення в значній мірі доповнюють і уточнюють концепт ноосфери В. Вернадського і, що більш важливо, можуть бути покладені в практичну площину, в основу повноцінної стратегії локального, регіонального, національного або навіть глобального розвитку⁹³ та стати орієнтиром розвитку сучасної цивілізації.

Збалансувати економічний, соціальний та екологічний аспекти розвитку намагається і концепція сталого розвитку, яка з'явилася на початку 1990-х рр. Очевидно, що його неможливо досягти без реального просування людства до ноосферної стадії розвитку. Для подолання гостроти екологічних проблем і виживання представники сучасної цивілізації мають істотно змінити спосіб взаємодії з довкіллям.

У цілому прихильникам ідеї ноосферного розвитку цивілізації притаманний оптимістичний погляд на перспективу розвитку взаємин суспільства і природи, однак людству ще належить довести, що вона насправді здатна виступити в ролі організатора нового світу, вільного від руйнівних криз, екологічних катастроф, воєн і насильства.

Отже, теорія ноосферного розвитку займає важливе місце в теорії розвитку цивілізації. Вона розглядає вплив людини на довкілля як головну рушійну силу розвитку цивілізації. У сучасному науковому дискурсі ноосферна цивілізація, тобто цивілізація, яка досягла свого вищого, ноосферного етапу її розвитку, розглядається як мета розвитку людства; шляхом її досягнення вважається сталий розвиток. Водночас теорія ноосферного розвитку є не лише теоретико-філософською, а і науково-практичною основою подальшого розвитку цивілізації, вона дає інструменти

⁹³ Кадочников А. А., Рудякова Э. А. Ноосферное учение Н. Н. Моисеева: истоки и влияние // Политекс. 2004. Т. 10. №1. С. 230.

гармонізації потреб людського суспільства з можливостями біосфери і пріоритезації екологічних цінностей.